

Inhoud

I Taferelen en stemmen uit een leven

1. Oudejaar, Voorburg 11
2. Het verhaal van twee torens 18
3. Vlaai en een banpaal 34
4. Ouderkerk aan de Amstel 53
5. Rozen uit Rijnsburg 56
6. Een schadelijck Instrument in deze republycque 72
7. Vrij in Rijswijk 89
8. Haring en een onecht kind in Schiedam 104
9. Seks met Spinoza 112
10. Neskebollen en spoorlozen 134
11. Dood in Den Haag 152
12. Nog een overlijden in Den Haag 178

II Taferelen en stemmen uit een land

13. Fobieën, Freud en frustraties in Waddinxveen 203
14. Illusies 219
15. Voorlopig in Almere 228
16. Onweerstaanbaar 256
17. De dingen als mogelijk beschouwen 274
18. Leven zonder helpdesk 287

- 19. Emotionele topsport 303
- 20. De enkeling als drenkeling 325
- 21. De naakte perenboom 364

Tot slot 383

Bibliografie 385

Aanbevolen lectuur 393

Oudejaar, Voorburg

Hotel Mövenpick biedt de zeldzame gasten niet alleen steile kortingen aan maar ook koude olieballen.

Gisteren kwam ik op het plein tussen hotel en station terecht in een betoging van Congolezen. Er waren minder Congolezen dan politieagenten. Politie te paard, politie in drie combi's, met helmen en flikkerlichten, sirenes zelfs, die rellen voorspelden. Maar rellen behoorden nooit tot de mogelijkheden met dit groepje niet eens scanderende, kouwelijke manifestanten die via enkele spandoeken de mensenrechten in hun land bepleitten, de wankelende staat van de democratie aanklaagden en ondertussen elkaar zorgelijk, misschien zorgelijk door de politieke overkill, toefluisterden.

Een van de met helm versterkte politiemannen zag me als een stoorzender: 'Hoor je d'r bij of hoor je d'r niet bij?'

Ik begreep dat het voor de ordehandhaving verkieslijk was dat ik ofwel manifesteerde ofwel buiten de door de politie afgeschermd perimeters bleef.

De sombere, nu helemaal stille Congolezen gaven de ongelijke strijd met de ordemacht en het gebrek aan belangstelling gauw op. Overal ter wereld en overal in Nederland waar Congolezen wonen, zouden mettertijd betogingen georganiseerd worden. Ze hoopten elders *l'assassin Kabila* met meer vuur aan de kaak te stellen. Na afloop verdween ik in snackbar Stuu, met uitzicht op het nu verlaten, modderige stationsplein, en

op een grijze, blinde wand, waarachter of waarboven de trein-sporen schuilgaan. In België zou deze wat lugubere lelijkheid onoverwogen tot stand gekomen zijn, als een triest bijverschijnsel van ingebakken onverschilligheid; hier vermoedde ik enkele commissies en meervoudige besprekingen, voorafgaand aan een plan.

Stuut scoorde niet veel beter op de schaal van schoonheid. Het was een soort uit de doden gewekte, efficiënte, niet eens zo ongezellige container, waar het leven zijn minimalistische gangetje ging, zich buigend over te oude thermoskoffie en over het gedrukte nieuws van de vorige dag, over kibbeling of snert. De man die de bestellingen opnam en ronddroeg, zei om onduidelijke reden ‘Kijkt u eens’ terwijl hij ze deponeerde. Hij smoorde pogingen tot conversatie in de kiem met een welgemikt, toegeeflijk, gerekt ‘Nou ja...’. ‘Nou ja, Jan... Nou.’ En tegen mij: ‘Nou ja, meneer. Nou...’ Tijdens de tweede ‘nou’ was hij alweer bijna verdwenen, achter een wand, in de keuken.

Voorburg. Hoeveel verschil een etmaal kan maken. Weg fluisterende Congolezen, weg politie, Stuut bij hoge uitzondering een halve dag gesloten, het stationsplein onder een waterig zonnetje iets minder depri.

Deze dag staat in het teken van de oliebol.

Het *Algemeen Dagblad* publiceert een nationale ranking van oliebolverkopers, met details over prijs, gewicht en vetgehalte. Nadere lectuur leert dat die wetenschappelijke gegevens er verder niet zo toe doen, want smaak en klontering, beoordeeld door een ‘gastronomisch smaakpanel’, geven uiteindelijk de doorslag. De grote verkoper in Voorburg, Hollandse Gebak Verwijk, komt nog op een veertigste plaats uit, met een ruime voldoende, hoewel zijn kraam in november in de fik stond en de olieballen met geleende apparatuur gebakken worden.

De rij wachtenden is tientallen meters lang.

Wat doe je met die olieballen? vraag ik aan een vrouw met wit haar en koppige, vooruitgeschoven kin, die er een vrucht zal kopen, wat, à negen euro voor elf ballen, een hele investering vereist.

‘Hoor erbij,’ zegt ze, ‘olieballen, krentenballen, appelbeignets. Stevige borrel.’ Ze verwacht vanavond kinderen en kleinkinderen, en de ballen vormen een extra attractie voor de jongsten. ‘Ze zouden zonder ook wel komen, hoor.’

Mijn maag is nog druk aan het werk om die ene, koude, gul met poedersuiker bestrooide bol van Mövenpick te verteren.

Na zonsondergang worden de vuurwerkknallen frequenter en harder. Rond acht uur valt het openbaar vervoer stil, en nemen vuurwerkfanaten het station en de sporen in. Jongeren vormen de meerderheid, maar er zijn ook vaders die hun heel jonge kinderen de techniek van de voetzoeker uitleggen, of hoe je omgaat met weigeraars. Het verschil tussen de bedeesde Congolezen en de uitgelaten Hollanders is sprekend. Nu valt er nergens een agent of een sirene te bespeuren.

Ik vlucht voor het kabaal, en kom pas tegen middernacht weer de deur uit. De knallen nemen nu proporties aan van een gemiddeld gewapend conflict, zeg een slechte dag in Sarajevo, anno 1993. Vaders zijn nog altijd met jonge kinderen in de weer, en het is intussen duidelijk dat de vaders spelen en de jongste kinderen soms, en de honden vrijwel altijd, overstuurd zijn. Honden twijfelen tussen trouw aan hun baasje en behoud van oren en lijf. Ze kiezen in milde wanhoop, verlangend wegstarend, af en toe proeflooppjes aanzettend in de andere richting, met een staart vol irritatie, voor het domme baasje.

Ik loop naar de Kerkstraat, ooit Kercklaan geheten, waar de filosoof Benedictus de Spinoza, nu onbekend in welk pand, vanaf 1663 zes of zeven jaar gewoond heeft, en waar hij aan zijn twee bekendste boeken heeft gewerkt.

Deze straat is rond middernacht weldadig vuurwerkvrij en verlaten, en zelfs het idyllische kanaal, waar in Spinoza's tijd de trekschuiten passeerden en aanmeerden, lokt geen feestvierder. De knallen en lichtflitsen worden door huizenrijen gefilterd en gedempt.

In mijn hoofd geraken de oliebolletjes en de verkilde Congolezen met elkaar vermengd. Hadden die verwacht dat ze in het land van de vrije meningsuiting zo weinig bewegingsvrijheid zouden krijgen? Hun actie stelde zo al niks voor, maar de politiek-interventie veranderde dat niets in potsierlijke, beteuvelde irrelevantie, die zelfs geen paragraaf in de krant opleverde.

Je kon dezer dagen, op sites en in kranten, wel alles over de oliebol vernemen. De oliebol is een welvaartsfenomeen. Pas in de zeventiende eeuw hadden mensen voldoende geld en contacten en olijf- of andere olie om de toen gebruikelijke platte, gebakken oliekoek tot een oliebol om te vormen. Oliebolletjes en/of oliekoeken zijn, volgens een van enkele theorieën, door Portugese joden in Nederland geïntroduceerd. Spinoza's vader importeerde misschien de krenten voor de oerkrantbol. Ik beeld me de filosoof en lenzenlijper in, half verstrooid half verstoord, en ook wel koppig, die voor de familie van zijn huisbaas, de meester-schilder Daniël Harmenszoon Tydeman, met iets te theatrale gebaren, om de zoveel dagen oliebolletjes bakte en er aanprijzend bij vermeldde: 'Dit is nu een Spinozabol.' En dat de kinderen des huizes hun neus ophaalden voor de nieuwigheid, het hoofd schudden en met de handen de oren dichtstopten: 'Ach, niet alweer. Wij willen rijstepap.' Ze lieten de bolletjes koud worden en moesten ze later, als straf, toch opeten.

Zo ook op Oudejaer, waarna iedereen de deur uit ging om het vuurwerk in de tuinen van het buitenverblijf Hofwijck van de familie Huygens te bewonderen, een buitenverblijf in

de vorm van een menselijk lichaam, een humanistische tuin – de spoorlijn heeft intussen enkele delen van het lichaam weggesneden.

De volgende dag, nadat ik op tv enkele omzwachtelde slachtoffers van het vuurwerk heb zien opvoeren, maak ik een lange tocht richting Haagse Bos. Ik loop voorbij het gedenkteken voor Anthony Winkler Prins, een andere beroemde inwoner van Voorburg, ik loop, te midden van de nog altijd frequente Nieuwjaarsknallen, langs het opschrift 'Jezus geeft rust', een boodschap die me ineens acceptabel en zelfs aantrekkelijk lijkt.

Den Haag is tegenwoordig één treinhalte of een halfuurtje wandelen van Voorburg verwijderd, maar in de jaren 1660 klaagde Spinoza over de verbinding tussen zijn dorp en Den Haag. Bij regen werd de postbedeling uitgesteld, en kon hij de deur niet uit.

Ik loop nu door een spoortunnel en langs keurige kanaaltjes, al enigszins ontdaan van de kleurrijke resten van het vuurwerk. Ik passeer Huis ten Bosch, een van de residenties van de koningin.

Ineens zie ik in een grasveld, niet ver van het Louwman Museum, enkele tientallen ooievaars. Misschien wel honderd. De vogels staan stokstijf. En ik evenzeer, met verstomming geslagen.

Het grasveld is via grachten afgeschermd van wandelaars en honden, van de schaarse joggers die al hardlopend hun kater bestrijden. Ik neem aan dat dit grasveld dienstdoet als asielplaats, als traumaverwerkingscentrum voor dolgedraaide ooievaars en andere vuurwerksslachtoffers. Wat een weelde, dat in een van de dichtstbevolkte gebieden van Europa een asielweide te vinden is. Wat een bonus dat bewindslieden, op welk niveau dan ook, bedacht hebben dat zo'n asielweide op dagen als deze wel nut kan hebben.

De honden, die hun eigen trauma's verwerken, zijn niet uitgelaten en tonen zich niet gefrustreerd over de aanblik van onbereikbare vogels. Een peinzende vrouw rookt op goed twee meter afstand van een ooievaar haar eerste sigaret in het nieuwe jaar. Ze kijkt zuur en tevreden tegelijk, alsof ze haar belangrijkste voornemen maar beter snel kon verbreken. De ooievaar die in haar gezichtsveld staat, neemt de vlucht, keert meteen terug om vrijwel op de plek van vertrek opnieuw stokstijf te gaan staan. De vrouw volgt de vlucht niet. Ze steekt een tweede sigaret op. Ze houdt haar hoofd schuin omdat de opstijgende rook haar oog irriteert.

'Prettig Nieuwjaar!' roept iemand me toe. De te luide wens jaagt de ooievaars niet weg.

Prettig Nieuwjaar.

Ik wou eigenlijk op zoek naar het Philosophenpad maar hier, misschien aangestoken door de verblufte ooievaars, word ik door twijfels overvallen.

Ik besef dat ik niet veel van Nederland weet, of in ieder geval niet genoeg, van de oliebollen, van de vuurwerkgekte, van een kelner die 'Kijkt u eens' zegt als hij je soep voorschotelt, en 'Nou ja' als hij geen zin heeft in een gesprek, van het openbaar vervoer dat in de nacht van oud op nieuw ophoudt te functioneren, van de asielpaatsen voor vogels, van de overwinterende ooievaars, misschien zelfs van Spinoza en diens moeizame plek in dit bevreemdende land.

Maar ik heb plannen. Dit is wat ik wil: door in Nederland rond te reizen iets van Spinoza begrijpen, en door Spinoza te lezen, door me te verdiepen in zijn leven en zijn tijd, iets opsteken wat Nederland en bij uitbreiding misschien wel de wereld begrijpelijker kan maken, of aan het denken kan zetten. Het is zeker niet de bedoeling Spinoza buiten proportie op te hemen. Ik geloof niet in een groot gelijk en in duidelijke oplossingen. Het beste wat ik van iemand kan beweren is dat zij of hij

minder ongelijk heeft dan de meesten. Spinoza had, denk ik, in het moeras van het bestaan, minder ongelijk dan de meesten.

Over dit alles wil ik een verhelderend boek schrijven – terwijl er nu in mijn hoofd geen ene heldere gedachte te bespeuren is. Misschien staan die ooievaars wel stokstijf van de ambitie, en niet van de Nieuwjaarsstress. Misschien hebben ze plannen voor de toekomst gemaakt die hun ineens niet zo realistisch lijken.

Ach Spinoza. Voornemens, eden, betrachtingen, afspraken zijn, zoveel weet ik al, in zijn theorie niet veel stuivers waard. Ze gelden maar zolang tot je je bedenkt. Het is een gedachte die ik niet deel, maar die ik als trouweloze hond wel apprecieer, die ik zeker ook herken, en die me aan het einde van de rit de mogelijkheid biedt om het over Leibniz en Parijs te hebben in plaats van over Spinoza en Nederland, en daarbij in geen enkel opzicht opheldering te brengen.

Hoe zit dat trouwens met ooievaars? Worden zij niet geacht zuidelijker oorden op te zoeken en niet alleen het vuurwerk maar ook de winterkoude te ontvluchten?

Ik probeer het in Mövenpick uit te zoeken. Google stuurt me naar een artikel over trekgewoontes op de site van het *Reformatorisch Dagblad*. De website van de krant is echter gesloten op deze dag des Heren, een rustdag, ‘een opdracht van God en een geschenk, waar we dankbaar voor mogen zijn’. Dat schiet niet op. Op een andere, minder dankbare site, lees ik dat het trekgedrag van ooievaars ongewis is. Ze kunnen vertrekken, maar ze kunnen ook niet trekken, en niemand die weet waarom ze wel of waarom ze niet. Of waarom de ene vogel wel en de andere niet. Tot daar de eerste verheldering. Ooievaars zijn raadselachtige wezens.

Het verhaal van twee torens

Amsterdam is een stad, een multicultureel dorp, waar een menselijke botsing tot de mogelijkheden behoort. Ruwweg de helft van de passanten houdt ietwat verkrampd vast aan een plattegrond en is op zoek. Ik zoek zonder plattegrond en vind vooralsnog weinig.

Twee Japanse postpunks gidsen zichzelf aan de hand van hun plan naar het imposante standbeeld van Spinoza aan de Zwanenburgwal: het meisje haalt een blauwe lok haar van voor haar ogen weg, terwijl de jongen, al even mager, bleek toekijkt. ‘Oya,’ zegt hij. Het klinkt een beetje agressief maar ook ontzagrijk en enthousiaster dan het bleke uiterlijk laat vermoeden. Het meisje loopt langs de sokkel, verplaatst een verdwaalde mountainbike om hem helemaal te kunnen bekijken, en pluist in haar gids na wat er in het Nederlands staat geschreven: *Het doel van de staat is de vrijheid.*

Wenkbrauwen gaan de hoogte in. Een voorzichtige, ongelovige glimlach komt tevoorschijn. ‘Oya,’ zegt nu ook zij. Uit haar mond klinkt het eerder opgelucht dan agressief.

Je zult maar uit Japan komen om dit beeld te bekijken. Wat brengt hen ertoe?

‘Iep hinka,’ articuleert het meisje. Ze knikt met het hoofd om haar woorden kracht bij te zetten, ze glimlacht schuchter en innemend, alsof ze vast gelooft in de mogelijkheid van menselijke communicatie. ‘Iep hinka.’

Ik kijk haar vragend aan.

Ze herhaalt het, nu iets minder resoluut. De nadruk ligt op 'nka', dat heeft iets explosiefs, terwijl het 'iep' binnensmonds wordt gehouden, half wordt ingeslikt.

Pas als ze weer verdwenen zijn, in de richting van het Rembrandthuis, realiseer ik me wat ze probeerde te zeggen: 'Deep Thinker.' Dat moet het geweest zijn. Het kan niet anders. Iep hinka. Dat ene zinnetje, dat de vrijheid het doel is van de staat, of van de republiek, of van de politiek, verantwoordt wat mij betreft die kwalificatie – en dat staat hier zomaar, zonder waar-schuwing, op een sokkel aan een brug.

Een jongen komt de mountainbike halen. Minnaars gebruiken het beeld als rendez-vousplaats, iemand vlijt zich neer op de sokkel om een broodje gezond te eten. Een meeuw trippelt hoopvol dichterbij.

Ook ik trippel hoopvol dichterbij. Wat ik van het beeld vind, hangt van mijn humeur af, en vandaag vind ik het oké, iets te imposant naar mijn zin, te weinig kwetsbaar misschien, iets te veel symbolische vogels op zijn mantel, net niet knuffelbaar, iets te heilige gelaatsuitdrukking, maar eigenlijk ben ik wel tevreden.

Ik loop rondjes in de veronderstelling dat deze buurt, Vlooienburg, het Waterlooplein, me iets over deze diepe denker zal leren. Hij is hier per slot van rekening ergens geboren. Het valt tot nu toe tegen. Hij hangt, zegt men wel eens, in de lucht, maar niet hier of niet nu, niet voor mij.

Ik heb een plank vol biografieën gelezen, mijn hoofd kolkt van de weetjes, maar alles wat er bovendrijft zijn misschien. De vroege periode van Baruch d'Espinosa's leven hangt aan elkaar van de misschien. Het staat zelfs niet helemaal vast dat hij op 24 november 1632 geboren werd, al wordt dat gemakkelijheidshalve herhaald en voor waar aangenomen.

Misschien werd hij geboren en groeide hij op aan de Hout-

gracht. De straat is verdwenen en de gracht is gedempt. Het huis waarin zijn familie misschien leefde werd later gesloopt om plaats te maken voor de niet heel appetijtelijke Mozes en Aäronkerk, aan het huidige Waterlooplein. De prille voorloper van deze katholieke kerk, een schuilkerk, verborgen in een huis met een beeltenis van Mozes aan de voordeur, was al in gebruik toen Spinoza in de buurt woonde.

Behalve al die misschien zijn er ook enkele hele of halve zekerheden. Dit was een joodse buurt, of in elk geval een buurt met veel joden. Spinoza's familie was via het Franse Nantes uit Portugal, en eerder uit Spanje gevlucht, waar joden verplicht werden te leven als christenen en werden gewantrouwd en bespied door de inquisitie, die probeerde te achterhalen of ze zich echt bekeerd hadden dan wel leefden als schijnchristenen. In Amsterdam waren joden weliswaar officieel gediscrimineerd – ze werden bijvoorbeeld uitgesloten van de gilden, er mochten geen gemengde huwelijken plaatsvinden –, maar ze hadden meer rechten dan waar ook in Europa. Ze kregen toestemming om een synagoge te bouwen, die zelfs bezocht werd door enkele Oranjes, daar waar katholieken nog altijd hun toevlucht moesten zoeken tot schuilkerken.

Op het moment van zijn geboorte waren er ongeveer 900 Portugese joden in de stad. Dat getal zou tijdens zijn jeugd verdubbelen. De Portugese joden leverden, hoewel over de precieze omvang geredetwist wordt, een belangrijke bijdrage tot de Hollandse economie. Ze onderhielden bevoorrechte handelscontacten met de landen die ze ontvlucht waren, Spanje en Portugal, maar dreven ook handel met de rest van het Middellandse Zeegebied, met de moslimwereld, en hadden een stevige voet aan de grond in nieuwe markten zoals Brazilië.

Rembrandt leefde om de hoek. Rembrandts agent, bij wie

de schilder af en toe logeerde, was de overbuur van het huis aan de Houtgracht. Er is niets bekend over een eventuele ontmoeting tussen die twee giganten, die elk op hun manier het perspectief van hun tijd hebben veranderd. De synagoge van Spinoza's jeugd is verdwenen, evenals het schooltje waar hij lessen kreeg – die stonden allebei aan de verdwenen Houtgracht. We weten niet of hij in deze buurt al lenzen leerde slijpen, of pas later, elders.

Zijn moeder, Hanna Deborah, stierf toen hij net geen zes was, zijn vader Michael (die, in het gruwelijke hedendaagse jargon, een eerstegeneratieallochtoon was, die het Nederlands niet helemaal onder de knie kreeg en het Spaans als voertaal gebruikte) hertrouwde en stierf begin 1654, toen zijn zoon eenentwintig was en al meedraaide in de zaak. In 1649 was Isaac, de een jaar oudere broer van Baruch, gestorven. Er stierf ook nog een zus, en een stiefmoeder. Baruch zelf zou – hier belanden we weer bij de misschien – latent de tbc hebben meegedragen die zijn moeder, denkt men, had geveld.

Feiten en onzekerheden. Over de handel in zuidvruchten en rozijnen, die Michael dreef, en het succes ervan, verschillen de inschattingen. Het lijkt erop dat hij eerst nogal welvarend was en naderhand, in crisistijd, met scheepsloadingen die vergingen of geconfisqueerd werden door de vijanden van de Republiek, met marktsegmenten die door schommelingen in de wereldpolitiek verdwenen, in moeilijkheden kwam. In elk geval wist de jonge Baruch, die in 1654 samen met zijn jongere broer de zaak van zijn overleden vader overnam, de boel niet te redden en stevende hij af op een financiële catastrofe.

Ik loop naar de Nes.

Want er wordt van uitgegaan dat de latere filosoof via zijn handel, onder meer op de toenmalige Beurs aan het Rokin, in contact kwam met dissidente christenen en vrijdenkers. Onderweg naar die beurs moet hij, als hij nog altijd op Vlooiën-

burg woonde, herhaaldelijk, misschien dagelijks, door de Nes zijn gelopen, ooit een straat van kloosters maar in die tijd een buurt met taveernes, vleeshallen en rederijerskamers die in de feestperiodes straattheater organiseerden.

De eerste uitvoerige documenten over Spinoza situeren hem in de Nes. Op 7 mei 1655 had hij er in herberg De Vier Hollanders de genaamde ‘Anthonij Alveres’ in ‘gijsseling genomen’ omdat die onder een schuld van 500 gulden probeerde uit te komen. Van 500 gulden kon een bescheiden gezin indertijd twee jaar leven.

Anthonij had zonder diens medeweten een deel van zijn schuld, 200 gulden, overgedragen aan zijn broer Gabriel, die, zo leerde Spinoza, niet geneigd was te betalen. De zaak sleepte al lange maanden aan en Spinoza liet Anthonij uiteindelijk op die zevende mei arresteren en naar de herberg in de Nes brengen.

Alveres had, blijkens een notariële akte, ‘sonder woort of weder woort te spreecken met den vuijst voor sijn hoofd geslagen sonder dat den requirant [zijnde Spinoza] hem jets weder misdaen heeft’. Het werd erger. Ze bereikten ondanks de vuistslag een akkoord, waarbij Spinoza de arrestatiekosten zou betalen en Alveres zijn schuld. Spinoza verliet de herberg om geld voor die arrestatiekosten te halen, maar bij zijn terugkeer, net toen hij de herberg wilde betreden, gaf Gabriel, de tegen zijn zin betrokken broer van Anthonij, Baruch nog een vuistslag ‘op zijn cop’, waarbij de ‘hoet van sijn Hooft viel’. Gabriel smeedt de hoed ‘in de goot’ en vertrapelde hem.

Naderhand, dat blijkt uit een volgende akte, werd er toch weer een vergelijk gevonden. Spinoza weigerde nu de arrestatiekosten te betalen, al schoot hij ze wel nog voor. En de broers verbonden zich ertoe niet alleen hun schulden te vereffenen maar ook de hoed te vergoeden.

Er zijn ook over dit verhaal nog veel vragen. Hebben de

broers uiteindelijk betaald? Waar stond die herberg, en wie waren De Vier Hollanders? Waarom koos Spinoza deze herberg voor zijn ‘gijselinge’? Maar we leren wel wat. Niet het minst dat Spinoza een hoed droeg, dat er in die tijd al goten waren, waar je toen ook al maar beter niet in terecht kon komen, dat hij te maken kreeg met bullebakken, dat hij zowel resoluut als inschikkelijk was, en dat de filosoof op dat moment problemen tussen leden van de Portugees-joodse gemeenschap, waarvan de broers Alveres, net als hijzelf, deel uitmaakten, niet binnenskamers hield, maar ze via het Hollands rechtssysteem aanpakte.

Korte tijd later ging hij hierin nog een stap verder. In maart 1656 liet hij zich, volgens de Nederlandse wet, en op de naar onze normen rijpe leeftijd van drieëntwintig jaar, minderjarig verklaren, om zo aan zijn schuldeisers te ontsnappen. Volgens de regels en gebruiken van de Portugees-joodse gemeenschap was hij allang volwassen en aansprakelijk voor de schulden die hij van zijn vader had geërfd. Hij deed dus eigenlijk wat de broers Alveres hadden geprobeerd: hij kwam onder schulden uit. Maar Spinoza deed het met de wet aan zijn kant, men zou kunnen zeggen: hij deed het via een aardigheidje in de wetgeving. Hij deed het misschien ook omdat hij het niet terecht vond dat hij moest opdraaien voor een financiële put die hij niet zelf had gegraven.

Notaris Louis Craeijer, of Louys Crayers, werd zijn voogd, dezelfde notaris die enkele maanden later het faillissement van Rembrandt zodanig zou afhandelen dat zoon Titus, ook weer via de omweg van de voogdij, niet helemaal bezitloos werd.

Op donderdag 27 juli 1656, exact een week nadat Rembrandt failliet werd verklaard, en vier maanden nadat hij zichzelf onder voogdij had geplaatst, werd de officieel minderjarige Spinoza door een ban uit zijn gemeenschap gezet. Het is onbekend waarom.

Het is ook onbekend wat de verbanning voor Spinoza betekende. Wellicht leefde hij op dat ogenblik al buiten de gemeenschap. In het slechtste geval moest hij die dag zijn boeltje pakken en verhuizen. Hij vertaalde zijn naam van Baruch d'Espinoza naar Benedictus de Spinoza – Bento bleef als koosnaam in gebruik.

Volgens Jean Maximilien Lucas, een Fransman die een tijd in Den Haag woonde, naar eigen zeggen een vriend (en volgeling) was van Spinoza en diens eerste biografie schreef, vond de filosoof het wel best. 'Ze verplichtten mij tot niets wat ik niet uit mezelf zou gedaan hebben als ik het schandaal niet had gevreesd.' Dat zou hij gezegd hebben aan degene die hem van de ban op de hoogte bracht.

Het valt me moeilijk om, met al die stadsplannetjes en naar de weg informerende toeristen, met dulle fietsers en verveelde pantomimespelers, afgeleid door de wietwalmen van de overvallige coffeeshops en de proliferatie van slechte Vlaamse/Belgische frites, de immer wanstaltige, want gesuikerde mayonaise, een beeld te krijgen van hoe Amsterdam er in die tijd bij lag.

Ik loop, tussen wiet en friet, met in de hoogte gerichte blik, op zoek naar gedateerde huizen die Spinoza nog gezien kan hebben. Dat zijn er nogal wat.

Het is nog moeilijker om me een beeld te vormen van hoe hij zich had kunnen voelen. De banvloek zelf is van een bijna hilarische, gruwelijke, welluidende, kwade heftigheid. Ik draag een tijdje een kopie in mijn broekzak. Het zal zeker niet de bedoeling geweest zijn, maar ik word er altijd ook een heel klein beetje vrolijk van – de tekst van de ban helpt me zo door een dipje heen.

De leden van *maamad*, het uit leken bestaande bestuur van de Portugees-joodse gemeenschap,

doen U te weten, hoe zij sedert langen tijd kennis hebben-
de van de slechte meeningen en werken van Baruch
d'Espinosa, hem op verschillende wegen en beloften
poogden terug te brengen van zijn slechten weg en, hem
niet kunnende genezen, maar integendeel dagelijks meer-
der kennis krijgende van de afschuwelijke ketterijen, die
hij deed en leerde en de ijslijke werken die hij wrocht,
daarvan velerlei geloofwaardige getuigen erlangden, die
spraken en getuigden van den gezegden Spinoza, waar-
door hij overtuigd werd.

Hetwelk alles onderzocht in tegenwoordigheid der
HH. Wijzen, beraadslaagden zij met hun goedvinden,
dat gezegde Espinoza zou gevloekt en gebannen worden
uit het volk van Israël, gelijk zij thans in banvloek stellen
en met den volgenden banvloek doen: met het oordeel
der engelen en de uitspraak der Heiligen, vloeken, ban-
nen, verwenschen en vervloeken wij Baruch d'Espinosa,
met goedvinden der kerkelijke rechtbank en van deze
geheele heilige gemeente, ten aanzien der heilige boe-
ken, naar de zeshonderddertien voorschriften die daarin
geschreven staan, met den banvloek waarmee Jozua Je-
richo vloekte, met de verwensching waarmee Eliza de
kwajongens verwenschte en met al de vervloekingen, die
in de wet geschreven zijn.

Hij zij verwenscht bij dag en bij nacht, hij zij ver-
wenscht in zijn liggen en verwenscht in zijn opstaan, hij
zij verwenscht in zijn uitgaan en verwenscht in zijn in-
gaan; nimmer moge de Heer hem vergeven en voortaan
de woede des Heeren en zijn ijver op dezen mensch
branden, en hem opleggen alle vloeken, geschreven in
het boek dezer wet; en de Heer zal zijn naam verdelgen
van onder den hemel en de Heer zal hem uitstooten ten
verderve uit alle stammen Israels, met al de verwen-

schingen van het firmament, geschreven in het boek dezer wet; en gij de verkleefden aan den Heer uwen God, blijft heden allen behouden!

Waarschuwende, dat hem niemand mondeling mag spreken, niemand bij geschrifte, niemand hem eenige gunst verleenen, niemand onder een dak met hem verblijven, niemand op vier ellen afstand van hem vertoeven, niemand eenig papier lezen, door hem gemaakt of geschreven. Den 27sten Juli 1656.

De vertaling dateert van rond 1900 en is gebaseerd op de Portugese oorkonde. De tekst zou in de synagoge in het Hebreeuws zijn voorgelezen, wellicht, concluderen we onder meer op basis van de biografie van Lucas, in afwezigheid van de geviseerde.

Dit was de strafste ban die ooit door de Portugees-joodse gemeente van Amsterdam werd uitgesproken, zowel in verwoording als in bestraffing. Hij gold voor de eeuwigheid en is tot vandaag niet herroepen.

Wat heeft Spinoza uitgericht om de raad, en de rabbijnen (de Heren Wijzen in de oude vertaling) zo kwaad te krijgen?

Er zijn natuurlijk wel vermoedens. Zijn beroep op de Hollandse wetten om aan schulden te ontsnappen zal alvast bij zijn schuldeisers niet in goede aarde gevallen zijn. Hij ging, vermoedelijk, intensief om met niet-joden en andersdenkenden, en schond daarbij, dat kon men althans verwachten, de eet- en sabbatregels van zijn gemeenschap. Hij had, als we zijn later werk naar die tijd terugvoeren, ideeën die indruisten tegen de dogma's: de Bijbel was mensenwerk, de Pentateuch was niet door Mozes geschreven, de voorschriften van de goddelijke wet moest men aan een tijd verbinden en waren niet langer zinvol in het Amsterdam van de zeventiende eeuw. Hij verwierp het idee van een persoonlijke god die ingrijpt in de wereld. In 1655 was in Amsterdam een boek verschenen van

Isaac La Peyrère, de secretaris van de prins van Condé, waarin geargumenteed werd dat er al mensen leefden toen Adam geschapen werd, de zogenaamde preadamieten. De auteur, met joodse voorouders maar opgevoed als hugenoot, verbleef dat jaar in Amsterdam en had discussies met de joodse gemeente – een van de rabbijnen van de Portugees-joodse gemeente schreef een verweerschrift tegen het boek. Misschien vond Spinoza dat de Franse auteur op bepaalde punten de Bijbel beter gelezen had dan de rabbijnen.

De joodse gemeenschap zat in een egestelling tegenover de calvinisten, die ooit niet zo tuk geweest waren op hun komst. Ze werd geacht haar leden te controleren en theologische controverses te vermijden – tegenover de vrijheid die de joden in Amsterdam genoten stond de plicht om theologisch in de pas te lopen, of ten minste te doen alsof, geen stof te doen opwaaien. Wilde men het risico vermijden dat Spinoza, het briljante jonge lid van de gemeenschap, de rust zou verstoren? Dat hij in woord en geschrifte kant zou kiezen voor de vrijzinnige christenen, tegen de calvinisten in? Of dat hij zich zou bemoeien met de ruzies die aan de universiteiten woedden tussen cartesische filosofen en calvinistische theologen – ruzies waarover de politieke autoriteiten van Holland in datzelfde jaar 1656 beslisten dat de twee zich niet met elkaar mochten bezighouden: de filosofie moest de theologie met rust laten en vice versa?

Ik vermoed dat Spinoza, zelfs al zag hij de relativiteit van de ban in, en de achterliggende mechanismen, toch een wee gevoel in de maag kreeg bij de heftigheid waarmee hij, omwille van ketterijen en ijselijke werken, bij dag en bij nacht, in liggen en opstaan vervloekt werd, en in het besef dat vele van zijn vrienden en al zijn resterende familieleden hem voortaan niet dichter mochten benaderen dan tot op drie meter.

Was er twijfel? Dacht hij aan de kans dat God inderdaad zijn

naam zou vernietigen? Was er opluchting? Kreeg hij de slappe lach? Had hij dit, zoals Lucas schrijft, eigenlijk zelf gewild? Namen zijn joodse vrienden het niet zo nauw met die ban? Werd hij bespioneerd? Werd hij belaagd?

Er zat zeker ook een ander aspect aan vast: zijn ouders hadden een heel lange, moeilijke reis afgelegd om opnieuw jood te kunnen zijn. De tweedegeneratieallochtoon Baruch verwierp die reis, of werd gedwongen dat te doen. Een generatie tevoren hadden vele gevluchte joden, die omwille van repressie op het Iberisch schiereiland nauwelijks in staat waren geweest geschoold te worden in hun traditie en in het Hebreeuws, een honger gevoeld om zich in hun geloof en in hun wortels te verdiepen. Hier was iemand die wel weer in de traditie was opgevoed, die zich heel erg verdiept had in het geloof, en die het verwierp, die erdoor verworpen werd, die de wortels doorsneed.

Op het tijdstip van de ban was het bijna kermis – die kermis was sinds het vorige jaar vervroegd om de mislukte invasie van de stad en staatsgreep van Willem II in 1650 te herdenken.

Willem II, de jeugdige prins van Oranje, had zich in 1648 gekant tegen de Vrede van Münster die een einde stelde aan de Tachtigjarige Oorlog (hij vond dat de Republiek beter kon doorvechten tegen Spanje, en proberen de Zuidelijke Nederlanden te heroveren), en hij ergerde zich, toen de vrede dan toch niet voorkomen kon worden, aan de eenzijdige beslissing van Holland en van de stad Amsterdam om het leger, waarvan hij de bevelhebber was, drastisch af te slanken. Willem, in het vierentwintigste jaar van zijn leven, schijnt eerst gedacht te hebben dat de astrologie zijn problemen zou oplossen: hij achtte het zo goed als bewezen dat de stand van Mars en Saturnus in april of mei 1650 tot een regeringswissel zou leiden.

Toen dat niet het geval bleek, ging hij over tot actie. Eerst liet hij beschuldigende pamfletten tegen zijn tegenstanders fabriceren: de staatsgezinden, de anti-orangisten, zouden een geheime overeenkomst met Engeland hebben gesloten en Engelse troepen zouden hen komen ondersteunen bij een gewapend conflict met de prins. Op 29 juli, nadat de propagandaoorlog was uitgewoed, zette hij het leger in beweging. De volgende dag zou hij zijn neef Willem Frederik Amsterdam laten overmeesteren. In andere steden zou hij een aantal staatsgezinde regenten laten gevangennemen en in Slot Loevestein, bij Gorinchem, opsluiten. Dat opsluiten lukte, hij liet onder meer Jacob de Witt, vader van de latere raadpensionaris Johan de Witt, gevangenzetten. Met de verovering van Amsterdam liep het minder vlot. Hij wou de stad te lijf met 12 000 soldaten, maar het gros van deze krijgsmacht liep tijdens een onweer op de heide rond Hilversum verloren. De stedelingen waren door een postkoerier, die langs de verdwaalde troepen was gereden, van het dreigend gevaar op de hoogte gesteld, hadden de poorten gesloten, de bruggen opgehaald, geschut in stelling gebracht. Er was voor de stadstroepen zelfs al soldij voorzien (waarbij de Amsterdamse dichter Vondel niet naliet erop te wijzen dat Amsterdam ook betaalde voor de troepen van Willem).

De opmars van Oranje stopte aan een bocht in de Amstel, ter hoogte van het huidige Martin Luther Kingpark – net buiten het bereik van de Amsterdamse kanonnen. Willem Frederik liet de stad het laconieke briefje van Willem II bezorgen dat hij eigenlijk na de verovering vanuit een nog grotere machtspositie had moeten afleveren, en waarin Willem, volgens de *Hollandse Mercurius*, meldde dat hij zich tijdens een vorig bezoek aan de stad slecht behandeld had gevoeld, dat hij de ‘ordre’ wou herstellen, de dialoog mogelijk maken, zonder dat ‘eenige qualijck-geïntentioneerde’ lieden hem zouden beletten om in

dienst van het land te werken. Amsterdam repliceerde dat de brief goed was ontvangen, maar dat de boodschap ook zonder zoveel wapengekletter wel zou zijn aangekomen.

Niemand had zin in een beleg. Zodra het element verrassing was verdwenen, kon het leger van Willem de stad niet gemakkelijk innemen, Amsterdam kon de gebieden rond de stad onder water zetten en de prins het leven zuur maken. De prins, van zijn kant, kon een blokkade van de stad organiseren en de economie de nek omwringen, waar de handelaars van Amsterdam niet op zaten te wachten. Men besloot tot een vergelijk dat al op 3 augustus gesloten werd. De prins borg zijn koningsdromen op – misschien tijdelijk, in zijn gedachten –, de broers Bicker, de ergste tegenstanders van de prins in het Amsterdams bestuur, en ongetwijfeld te rekenen tot de ‘qualijk-geïntentioneerde’ lieden waar Willem het in zijn brief over had, traden terug, en de stad beloofde niet langer eenzijdig te beknibbelen op het legerbudget. De in Loevestein gevangen regenten werden vrijgelaten, op voorwaarde dat ze hun functies zouden neerleggen.

Op het eerste zicht had de prins veel meer binnengehaald dan zijn tegenstanders. Hij kwam straffeloos weg met zijn aanslag op de Republiek, en al miste hij dan zijn ultieme prijs, hij had zijn machtspositie verstevigd. Maar na een jachtpartij op de Veluwe werd hij ziek, en korte tijd later overleed hij aan de pokken. Zijn opvolger, de illustere Willem III, moest nog geboren worden.

Er zou in Amsterdam een juichend briefje zijn verspreid: ‘De prins is dood [...] geen blijder maar/ in tachtig jaar.’

Zo werd een milde nederlaag alsnog een klinkende overwinning voor de Republikeinen. Men ging de Republikeinse regenten, met dank aan de prins, de Loevesteinse Factie noemen.

De Republiek begon aan het Eerste Stadhouderloze Tijd-

perk, een periode zonder Oranjes in 's lands topfuncties, een tijd zonder koningsdromen.

Dat was groot nieuws toen Spinoza opgroeide: Amsterdam had zich met succes tegen de invasie van Oranje verzet.

Op 29 juli 1655, op de dag af vijf jaar nadat Willems mislukte staatsgreep in gang was gezet, werd het grootste bouwwerk van de Gouden Eeuw plechtig geopend, het nieuwe stadhuis van Amsterdam, het Paleis op de Dam, het 'Achtste Wereldwonder', een gebouw op het niveau van de succesrijkste stad ter wereld, een ode aan de vrede.

Of burgemeester Cornelis de Graeff in zijn toespraak naar de staatsgreep verwees, zal niemand hebben geweten, want de burgemeester was een notoire mompelaar.

Van hem werd beweerd dat hij nooit een kerk in ging, tenzij zijn ambt het vereiste. Maar die dag ging hij ter kerke, er waren gelijktijdig diensten in de Oude en de Nieuwe Kerk.

Ooit was het de bedoeling zowel een stadhuis als een kerktoren voor de aanpalende Nieuwe Kerk te bouwen, getekend door dezelfde architect, Jacob van Campen, een toren die hoger zou worden dan de Dom van Utrecht. De plannen waren zo concreet dat schilders de toren al in hun stadsgezichten opnamen. Het leek een perfect evenwicht: een gebouw voor de mensen en tegelijk ernaast een gebouw voor God – dat was zelfs politiek interessant, want zowel de liberalen als de calvinisten hadden iets om naar uit te kijken, en zo zou niemand te veel morren over het prijskaartje.

Maar in 1652 brandde het oude stadhuis af, wat van de bouw van het nieuwe een prioriteit maakte. En zo ging het geld door omstandigheden naar de mensen en niet naar God. Uiteindelijk werd de knoop doorgemaakt door die half goddeloze, fluissterende De Graeff, die, werd gezegd, eigenlijk toch niet wilde dat er een kerktoren het torentje van 'zijn' stadhuis kwam overvleugelen. De kerktoren is er tot vandaag niet gekomen.

Dat de openingsviering doorging, op die symbolische datum, was geen zaak van goed bestuur. In de week ervoor was een pestepidemie losgebroken. Bezoekers kwamen van ver om de opening mee te maken, en zouden de pest mee naar huis nemen. Ook de vervroegde jaarmarkt ging door, ondanks gestaag oplopende dodencijfers. In totaal maakte de pest, van zomer 1655 tot zomer 1656, 16 727 slachtoffers in Amsterdam.

Op het moment van Spinoza's ban was de ziekte min of meer uitgewoed, en maakte men zich op voor een nieuwe kermis, met goochelaars, kwakzalvers, toneelspelers en muzikanten, met een doolhof en touwspringen, met een varkensmarkt en wafelenbak.

Hij moet het Paleis op de Dam bezocht hebben, en had wat dat betreft meer geluk dan de huidige bewoners, die doorgaans voor gesloten deuren staan. De immense Burgerzaal, waar de bezoeker over marmeren kaarten van de wereld en zelfs van de sterrenhemel schreed, stond open voor het volk. De symboliek was duidelijk: hier bevond zich het centrum van het heelal, hier lag de wereld aan je voeten.

Ik verbeeld me Spinoza in die zaal, heel alleen, verstoten uit zijn gemeenschap, afgesneden van de enkele leden van zijn familie die nog in leven waren, minderjarig verklaard en onder voogdij van een notaris, geen jood meer, maar ook geen christen, in die zin een moderne mens, een eenzaat in nood, gedoemd tot vrijheid, tot op zekere hoogte beschermd door de staat (het doel van de staat is de vrijheid), in het centrum van het heelal. Hij moet, kan men uit zijn latere geschriften concluderen, bewust de politiek van zijn tijd gevolgd hebben. Hij was zeventien ten tijde van de mislukte staatsgreep, tweeëntwintig toen het stadhuis werd ingehuldigd, maar hij moet ook hebben ingezien dat het republikanisme van Amsterdam soms niet meer was dan vernis – als het voor de handelsbelangen goed uitkwam had de stad ook wel Oranje, tegen de Re-

publiek in, gesteund, of werden er wapens geleverd aan aarts-vijand Spanje. Misschien was men vooral tegen de Oranjes, niet zozeer omdat ze oorlogszuchtig waren, maar omdat ze steevast Antwerpen wilden heroveren, wat de machtspositie van Amsterdam als economisch centrum van de Republiek zou aantasten. Als er eer te behalen viel, konden er wel wat mensen aan de pest doodgaan. De politieke of religieuze principes, als die er al waren, en ze werden vaak genoeg beleden, dienden het eigenbelang, desnoods tot in het hiernamaals.

Hijzelf had zijn eigenbelang gevolgd en was zo onder zijn schulden uit gekomen.

Dat egoïsme zou een centraal punt worden in Spinoza's filosofie. Met dat egoïsme moest je verstandig omgaan. Een verstandige egoïst zou beseffen dat zelfs de imposante Burgerzaal van het nieuwe stadhuis niet het centrum van het heelal was, en dat de eenzaamheid, de mens – geen jood, geen christen – al evenmin centraal stond, maar een radertje was in een ingewikkelde mechaniek.